

ARİF'İN NÜSHA-İ ÂLEM MESNEVİSİNDE ÂLEM-İNSAN İLİŞKİSİ

UNIVERSE-HUMAN RELATIONSHIP IN ARIF'S NUSHA-İ ALEM

Fatih GÜNAY*

Geliş Tarihi: 03.01.2018
(Received)

Kabul Tarihi: 24.04.2018
(Accepted)

ÖZ: Eserlerindeki bilgilere göre 14. yüzyılın sonu ve 15. yüzyılın başında yaşadığı tahmin edilen Ârif, tasavvuf alanında, daha çok mesnevi türünde eserler kaleme almış bir şairdir. Şairin eserleri incelendiğinde, kendisinin geniş bir Kur'an ve hadis bilgisine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmada âlem kelimesinin anlamları, bunlardan hareketle âlemlerin özellikleri, insan, insan-âlem ilişkisi, üzerinde durulmuştur. Konu ile ilgili olarak, sözlük, ansiklopedi maddeleri ve bazı tasavvufi eserlerden yararlanılmış, Ârif'in Nüsha-i Âlem adlı mesnevisi taranmıştır.

Ârif eserinde, evren-insan karşılaştırmalarını, insanın kâinatın bir özeti olduğu ana fikri çerçevesinde yapmıştır. Yedi gök tabakası, yedi gezegen, bu gezegenlerin bulunduğu konumlar, on iki burç, ay, güneş ve yıldızlar, arş, kürsi, levh ve kalem, cennet ve cennete ait bazı özelliklerle iyi ve kötü kavramlarının insandaki karşılıkları ele alınmış; duyularımız, duyu organlarımız, içinde yaşadığımız bedene ve taşıdığımız cana ait özellikler sıralanmıştır. Ayrıca vakit kavramının insan hayatının dönemlerine olan benzerlikleri, insanın iç dünyasında barındırdığı keder ve kaygıların, göz yaşının, gülmenin ve çıkardığımız bazı seslerin, aldığımız nefesin, et, kas ve kemiklerimizin, damarlarımızda akan kanın, yön kavramlarının; katılık, öfkeli olmak, sabretmek gibi huylarımızın tabiatla ilişkisi kurulmuş ve bunlar çeşitli benzetmelerle anlatılmıştır.

Eserde insanın dünyaya gönderiliş amacı üzerinde durulmuş; iyi bir kul olmanın gerektirdiği doğru bir inanış, doğruluk içinde bir hayat, kısacası Allah'ın emirlerini yaşamak düşüncesi vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Âlem, insan, tasavvuf, Klasik Türk Edebiyatı*

ABSTRACT: According to the information in his written works, Arif, estimated to have lived in the end of the 14th and the beginning of the 15th century, is a poet who has received written works in the field of Sufism, mostly in the form of masnavi. When the written works of the poet are examined, it is understood that he has a wide knowledge of Quran and hadith. In this research, the meanings of the word of the 'universe' and starting from this point of meanings the features of the universe, human, human-universe relation have been studied. For the research, dictionary, encyclopedia articles, and some Sufistic written works were used and the masnavis named Arif's Nüsha-i Âlem was scanned.

* Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi AD., fsmgunay@hotmail.com

In his written works, Arif made the universe-human comparisons within the framework of the idea that humanity is a summary of the universe. Seven sky layers, seven planets, locations of these planets, twelve signs, moon, sun and stars, the ninth heaven (arş), kürsi, levh, heaven, and heavenly properties have been handled. Additionally, the features of our senses, our sensory organs, the body we live in and the spirit we have are listed. Also, relationships, between the concept of time and the periods of human life, between the concept of direction and feelings such as grief, anxiety, tears, laughter, which are held in the inner world of humanity in addition to that the breath that a human takes, some voices that a human creates, human's muscles, flesh, bones, blood in her/his veins, between nature and human habits like obdurateness, hotheadedness, long sufferance was established and these relationships are described in various analogies.

The subjects which are discussed in his written works; the purpose of human sending to the world, the true belief to be a good servant, the life in righteousness. In short, it is emphasized to live the commandments of Allah in his written works.

Keywords: Universe, Human, Sufism, Classical Turkish Literature

1. GİRİŞ

Evren ve evrendeki soyut-somut nesnelerin varlığı ve bunların varlık gayesine ait merak tarih boyunca bir çok düşünce sisteminin doğmasına sebep olmuştur. Bu düşünceler somut alanda fen bilimlerini doğururken, soyut alanda da İslam dışında felsefe, İslami düşüncede ise Tasavvuf adı verilen bilimlere meydana getirmiştir. Farklı bilim dallarında ortaya atılan teorilerle ister felsefe gibi düşünceye dayalı isterse fen gibi ölçülebilir bilimlerin aracılığıyla evrene karşı duyulan merak tatmin edilmeye çalışılmıştır.

Kur'an-ı Kerim, hadis-i şerifler, felsefe ve daha önceki düşünürlerin hikmetli sözlerinden yararlanılarak ortaya konulan İslami düşünce eserleri içinde, evren, sadece somut yönüyle değil görünenin ardındaki manasıyla da soyut-somut ilişkisi içinde sıkça ele alınmıştır. İslam toplumlarında “insan kimdir, varlık gayesi nedir, dünya hayatı nedir, nasıl olmalıdır, insan olarak evrendeki yerimiz, evrende nelere muhatap olduğumuz ve evren karşısındaki sorumluluklarımız nedir?...” gibi sorular ele alınarak bir duygu-düşünce dünyası var olmuştur. Gökler, göklerin yaratılışı, dünya ve dünya üzerindeki bütün canlı-cansız varlıklar, varlıkların birbirleriyle olan ilişkileri bazen felsefenin bazen de fen bilimlerinin ilgi alanlarında ele alınmıştır.

İslam tarihi boyunca evren ve insan merkezli konuların ele alındığı bir çok eser, Muhyiddin İbn-i Arabî, İmam Gazalî, Erzurumlu İbrahim Hakkı gibi İslam alimleri tarafından ortaya konulmuş ve bu eserler daha sonraki dönem düşünürlerine de yol göstermiştir. Varlığı anlamaya yönelik olarak geliştirilen düşünceler Klasik Türk Edebiyatında da ilgiyle ele alınmış ve bu konularda bir çok edebî eser verilmiştir.

2. ÂLEM VE İNSAN

Bir görüşe göre “alâmet ve nişan koymak” anlamındaki *alm*, başka bir görüşe göre de “bilmek” manasına gelen *ilm* kökünden türemiş olan “âlem” kelimesi, “yaratıcısının varlığına alâmet teşkil eden, onun mevcudiyetinin bilinmesini sağlayan” demektir. İnsanlar, cinler ve melekler gibi akıl sahibi varlıkları ifade etmek için *âlemûn-âlemîn* kelimeleri kullanıldığı gibi diğer varlıkları ifade etmek için de kelimenin çoğulu olan *avâlim* kullanılır. Hz. Ali’ye nisbet edilen ve insanın tek başına bütün âlemleri temsil ettiğini benimseyen görüşe dayanılarak âlem kelimesinin bazen sadece insan için kullanıldığı da olmuştur. Âlem kelimesi, genel olarak maddî ve manevî olan bütün varlıkları içine alır. Kur’an-ı Kerim’de *semâvât* ve *arz* kelimeleri birlikte düşünüldüğünde bu kelimelerin âlemi, yani kâinatı ifade ettiği anlaşılır.¹

Kur’an-ı Kerim’in bir çok ayetinde arş, kürsî, felek, semâvât, arz, yıldızlar, gezegenler gibi kozmik nesnelere yapılan atıflar, daha sonraki dönemlerde oluşan İslâm fikir ve ekollerinin kozmolojiye dair ürünleri içinde hususi ve sistemli kâinat modellerinin merkezî kavramlarını oluşturmuştur.²

Tasavvuf sahasında varlığın mahiyeti ve gayesini açıklamaya çalışan ilk sufiler, *âlem* kelimesini *kevn* (var oluş) ve *halk* (yaratılış) kelimeleri ile birlikte kullanmışlardır. Ebu Amr ed-Dımaşkî (ö. 932) tasavvufu “en mükemmel varlığı (Allah’ı) müşahade edebilmek için maddî âlemi noksan olarak görmek, hatta ona hiç bakmamak”³ şeklinde tarif ederken; tasavvufun bir ilim dalı olarak ortaya çıkmasında katkıları olan ilk sufilerden Ebû Bekir Şiblî (ö. 946), sufiyi “halktan (âlem) ilgisini kesen ve Hakk’a eren kişi” diye tarif etmiştir.⁴

İlk dönem sufilerinin genel anlayışına göre Hak-halk (Allah-âlem) ikilik teşkil etmektedir ve sufi bütün yaratılmışlardan yüz çevirip Allah’a yönelmek zorundadır.⁵ Âlem anlayışı Gazalî’den itibaren mutasavvıflar tarafından farklı görüşlerle ortaya konmuştur. Gazalî (ö. 1111), İhyâu Ulûmi’-d-Dîn adlı eserinde âlemi üç kısma ayırarak madde ve cisimler sahasına *mülk âlemi*, manevi varlıklar sahasına *melekût âlemi*, ikisi arasındaki sahaya da *ceberût âlemi* adını verir. Bir

¹Süleyman Hayri Bolay, “Âlem Maddesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989, s. 357

²Süleyman Hayri Bolay, a.g.m.

³ Mustafa Bilgin, “Ebû Amr Ed-Dımaşkî Maddesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1994, s. 97

⁴ Süleyman Uludağ, “Âlem Maddesi (Tasavvuf)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989, s. 360

⁵ Süleyman Uludağ, a.g.m.

diğer eseri olan Mişkâtü'l-Envâr'da ise âlemi maddi (şehadet, halk) ve manevi (gayb-emr) olmak üzere ikiye ayırır.⁶

Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye göre Hak kendini hem zahir hem bâtın olarak tanımlamış, âlemi de *gayb* (melekût) ve *şehâdet* (mülk) olarak vücuda getirmiştir. Bâtını “emr”, zahiri “halk” diye isimlendirerek, “Bilin ki emr de halk da O'nundur” buyurmuştur (el-A'raf 7/54). Allah'ın Zahir ismi âlemin bütün görünen yönlerine, Bâtın ismi o görünenin örttüğü anlamlara karşılık gelir.⁷

İbnü'l-Arabî, âlemi Allah'ın sureti, Allah'ı da âlemin nuru şeklinde değerlendirir. Ona göre sadece Allah vardır, âlem ise O'nun varlığının çeşitli tecellilerinden ibarettir. Âlem her an yaratılmakta ve yine yaratıldığı anda yok olmaktadır. Bu anlamdaki yaratma ise sürekli tecelliden başka bir şey değildir. Bu tecelliler, *hazarât-ı hams*⁸ denilen beş mertebeye toplanır. Bu mertebeler şunlardır:

1. Gayb-ı mutlak: İnsan bilgisinin hiçbir şekilde ulaşamadığı bu mertebeye Allah'ın zatını ancak yine Allah bilir.

2. Gayb-ı izafi: Mücerret ruhlar ve akıllar âlemi.

3. Âlem-i emr: Sidretü'l-müntehâ, âlem-i melekût gibi isimlerle anılan, gayb-ı izafinin şehadet âlemine yakın kısmı.

4. Şehadet-i mutlak: İlk mertebenin mukabilidir. Âlem-i mülk, âlem-i his, âlem-i anâsır, âlem-i felekiyyât gibi isimlerle anılır.

5. İlk dört mertebeyi de kendinde toplayan hazret-i camia (âlem-i insan da denir) mertebesi: Buna göre insan, önceki bütün âlemleri de içine alır.

Mutasavvıflar bu beş mertebeye avâlim-i hamse veya tenezzülât-ı hams de demişlerdir ki *a'yân-ı sâbite*, *ceberût*, *melekût*, *mülk*, *insan* âlemleri gibi mertebelerden oluşur. Genellikle beş olarak kabul edilen mertebelerin sayısını bazı mutasavvıflar altıya, bazıları da yediye çıkarırlar⁹ Allah bu mertebelerin her birinde çeşitli şekillerde tecelli eder. Son hazret olan insan, yüксеle yüксеle (bu yükselişe tasavvufta seyr-i sülûk adı verilir) bütün mertebelerin kendisine görüneceği bir hâle geldiği zaman *insan-ı kâmil* mertebesine ulaşmış olur.¹⁰ Tasavvuf öğretisine göre

⁶ Süleyman Uludağ, a.g.m.

⁷ Nihat Azamat, “Melekût Maddesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara 2004, s. 47-48

⁸ Hazret: Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de “varlığın genel mertebeleri ve âlemdeki bütün tecellileriyle birlikte ilâhî veya kevnî hakikat” anlamında kullanılmıştır. Mehmet Demirci, “Hazret Maddesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, s. 146

⁹ bkz. Süleyman Ateş, “Hazarât-ı Hams Maddesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998, s. 115-116

¹⁰ Süleyman Ateş, a.g.m.

kâmil insan, hem ilahi tecellinin görüldüğü en yetkin varlık hem evrensel insan düşüncesi hem de âlemin var edilişindeki gayedir.¹¹

Kâinata bulunan her şeyin insanda bir örneği vardır. Kâinat Allah'ın isim ve sıfatlarının toplamı olduğu gibi kâinatın küçük bir örneği olan insan da Allah'ın isim ve sıfatlarının toplamı olduğundan Hz. Peygamber, "Allah Âdem'i kendi suretinde yarattı" demiştir.¹²

Tasavvufta genellikle üç âlemin varlığı kabul edilir. Akıl ve duyu ile bilinen *maddi âlem*, bu yolla bilinmeyen *manevi âlem* ve ikisi arasında köprü vazifesi gören *berzah âlemi*. Maddi ve manevi âlemler, yapılarına göre *cismani-ruhani*, şeffaf olup olmadıklarına göre *kesif-lâtif*, kaynaklarına göre *zulmani-nurani*, idrak edilir olup olmadıklarına göre *şehadet-gayb*, derecelerine göre de *süfli-ulvi* gibi çeşitli isimler alırlar. Bu âlemlerin sayısı ve genişliğini belirtmek için bir çok tasavvufi eserde on sekiz bin veya üç yüz altmış bin âlemin varlığından söz edilir.

İbnü'l-Arabî'den itibaren insana "küçük âlem" (âlem-i sagîr, âlem-i asgar), kâinata da "büyük âlem" (âlem-i kebîr, âlem-i ekber) denilmiş, insanın küçük âlem, âlemin büyük insan olduğu vurgulanmıştır.¹³ Bu konu İbnü'l-Arabî'nin *Fusûsu'l-Hikem* adlı eserinde daha da ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiş, yukarıda belirtilen ve insanın küçük âlem olduğu düşüncesinin felsefeyle uğraşanların işi ve bunun insanın görünen yönü bakımından doğru bir düşünce olduğu söylenir; fakat ilahi hikmetle uğraşanlara göre de -ki bu hikmet ehilleri insanın hakikatiyle ilgilenirler- insan suret bakımından *küçük âlem*; mana bakımından ise *büyük âlem*dir. Arabî bu düşüncenin dayanağını Hz. Ali'nin "Sen, seni küçük bir cisim zannedersin. Hâlbuki büyük âlem sende dürüldür." sözüne dayandırır.¹⁴

Kur'an'da insana dair beyan edilen hakikatlerden biri de insanın yeryüzünde halife olarak bulunmasıyla ilgilidir. Ekseri düşünceye göre hilafet, esas itibarıyla yeryüzünü imar ve ıslah görevi olup insan bu görevin gerektirdiği özelliklerle donatılmıştır. Halife kelimesinin sözlük anlamının da işaret ettiği gibi art arda gelen nesiller boyunca insan bu görevin yükümlülük ve sorumluluğu altındadır.

İnsana iyilik ve kötülüğü kavrayıp bunlardan birini seçme yeteneği olan akıl verilmiştir. Bu sebeple insan kendini sorumlu kılmaya yetecek bir özgürlüğe sahiptir. Olayları gözlemlemesi ve değerlendirmesi için ona göz, kulak ve kalp verilmiş, kendisine doğru yol gösterilmiş, böylece değerlerin bilincine varmasını ve onlardan ahlak kanununun buyurduklarını, aynı zamanda kendisinin de iyiliğine

¹¹ İlhan Kutluer, "İnsan Maddesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000, s. 321-323

¹² bkz. Süleyman Ateş, a.g.m.

¹³ Süleyman Uludağ, a.g.m.

¹⁴ Ahmet Avni Konuk, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, C. 1, "Âdem Fası", M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yay., No: 37, İstanbul 2005, s. 114

olanları seçmesini sağlayacak şekilde donatılmıştır. İnsanın böyle bir görevle yükümlü olması, bu önemli emaneti yüklenmiş bulunması, onun yeryüzündeki varlığının temel anlamlarından birini ifade eder. Bu görevi yerine getirme sürecinde aşması gereken en önemli engel yine insanın kendisidir. Çünkü onun imtihan varlığı olmasının bir gereği olarak nankörlük, geçici hazlara düşkünlük, cimrilik, umutsuzluk, unutkanlık, böbürlenme, acelecilik, gerçeğe karşı direnme, inkârcılık vb. zaafı vardır ve insan ahlaki gelişim sürecinde bu zaaflarını yenmeyi öğrenmelidir. Özünde en güzel şekilde yaratılan insan (ahsen-i takvîm), bunu başaramadığı zaman aşağıların aşağısına (esfel-i safilîn) düşmeye mahkûmdur. Unutulmaması gereken bir husus da dünya hayatının geçici olduğu ve ölümün kaçınılmazlığı karşısında insan için en akıllıca işin bu yeryüzü sınavını başarıyla geçme çabası içinde bulunması gerektiğidir.¹⁵

3. KLASİK TÜRK EDEBİYATINDA ÂLEM-İNSAN İLİŞKİSİ VE ÂRİF'İN NÜSHA-İ ÂLEM MESNEVİSİ

İslam medeniyetine kaynaklık eden Kur'an-ı Kerim ayet ve tefsirleri, hadis-i şerifler, felsefe, İslami düşünce, astronomi... gibi sahalarda üretilen eserler aynı zamanda klasik Türk edebiyatına da kaynaklık eder. Klasik Türk şiirinin ilk ürünlerinden itibaren insan merkezli duygu, düşünce ve ruh dünyası şiirde ele alınan konuları da belirlemiş ve insanı anlatan eserler ortaya konmuştur. İnsanın dünya hayatındaki yolculuğunu varoluş, varoluşun gayesi ekseninde ortaya koymaya çalışan tasavvufi eserlerde bu amaç daha da ön planda tutulmuş ve insan-yaratıcı, insan-evren ilişkisini anlamaya ve anlatmaya çalışan eserlerin konuları yine felsefenin, İslam ilimlerinin, fennin de yardımıyla ele alınmıştır.

Meh-rû, hilâl-eb-rû, ahter-i baht, siyeh-sitâre gibi benzetmelerde olduğu gibi klasik Türk şiirinin bir çok nazım türünde evrene ait unsurlar daha çok bir teşbih unsuru olarak insanla ilişkilendirilirken, tasavvufi mesnevilerde evren direkt olarak insanla beraber anlatılır. Genel hatlarıyla hikmet bilgisi denebilecek bu eserlerin telif amacı çoğu zaman nasihat etmektir.

Hayatı hakkında elimizde ayrıntılı bilginin bulunmadığı Ârif'in yaşadığı dönemin, yine eserlerindeki kayıtlardan hareketle 14 ve 15. yüzyıllar olduğu söylenebilir. Zira eserlerinden biri olan Nüsha-i Âlem mesnevisinin tamamlandığı tarih miladi 1437 tarihine karşılık gelmektedir. Adından da anlaşılacağı üzere bu eserde âlemin bir özeti olan insanoğluna ait bilgiler ve insanın varlık gayesi ortaya konulmuştur. Eser, Kur'an ve hadis temeli üzerine bina edilmiş, ayet ve hadislerin açıklamasında sık sık İslam düşünürlerinin ve Hak ehlinin sözlerine başvurulmuştur. Eser incelendiğinde öğretici bir tasavvufi nitelik taşıdığı, dil ve üslupta anlatım metodunun bir sohbet havası içinde uygulandığı görülür. "Hiç bilir

¹⁵ İlhan Kutluer, a.g.m.

misin” gibi sorularla başlayan beyitler, “dinle şimdi, bilesin ki..” gibi dikkat çekici söyleyişler anlatıma canlılık katar. Eserin geneline coşkulu bir söyleyiş; lirizm, canlılık ve cinaslı söyleyişler hâkimdir.

Nüsha-i Âlem mesnevisinin kütüphanelerimizde bilinen üç nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalar şunlardır:

1. Süleymaniye Kütüphanesi İbrahim Efendi Koleksiyonu Nu: 355/2 (İstinsah Tarihi: 1437)

2. Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu Nu: 06 Mil YzA 3529 (İstinsah Tarihi: 1507)

3. Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi Nu: 167/2 (İstinsah Tarihi: 1437)

Mesnevi üzerine akademik çalışmalar mevcuttur. Çalışmamıza esas teşkil eden metin ise Günay’ın hazırladığı “Ârif, Nüsha-i Âlem ve Şerhü’l-Âdem¹⁶, İnceleme, Metin, Dizin” adlı kitapta yer almaktadır.¹⁷

4. NÜSHA-İ ÂLEM’DE KÂİNAT-İNSAN KARŞILAŞTIRMALARI

4.1. İnsan ve Kâinat

Allah, insanı kâinatın özü-özeti olarak yaratmış, kâinatta her ne varsa hepsini insanda toplamıştır; fakat cahiller bunu anlayıp idrak edemez ve inkâra düşerler. Onların bu inkârına sebep olan şey bozuk inanışlarıdır ve onlar şöyle söyler: “Cennet de cehennem de yoktur. Bunlar insanın içindedir. İçinde yaşadığımız bu âlem yok olmayacaktır ve insan öldüğü zaman bu âleme tekrar gelecektir. Bu geliş eğer ölen kişi iyi bir insan ise yine insan görünümünde; kötü bir insan ise hayvan görünümünde olacaktır. Bu olaya Türkçede *ruh göçü*, *yeniden doğuş*; batı dillerinde geçtiği şekliyle *reenkarnasyon*, Arapçada *tenasüh* adı verilir. İzlerini eski Mısır, Yunan, Roma ve Kelt kültüründe gördüğümüz tenasüh inancına bugün bütün Hint kökenli dinlerde, bazı yerli Afrika dinlerinde, yahudi Kabala geleneğinde ve İslam’da Nusayrilik, İsmailiye, Dürzilik ve Yezidilik gibi heterodoks (aykırı)

¹⁶ Eserin adı şair tarafından “Ârif iş bu sözi çün hatm eyledi / Bil ki adın Nüsha-i Âdem kodı” dizelerinden hareketle “Nüsha-i Âlem” olarak belirlenmiştir. Eser üzerinde Sarıkaya’ya ait “Arif-Mürşidü’l-Ubbad, Nüsha-i Âlem ve Şerhü’l-Adem, Mevlid, (Giriş, Transkripsiyonlu Metin, Sözlük) adlı bir yüksek lisans tezi; Tunç’a ait “Ârif-Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Eserlerinin Tenkitli Metni” adlı bir doktora tezi bulunmaktadır.

¹⁷ bkz. Nesrin Günay, *Ârif, Nüsha-i Âlem ve Şerhü’l-Âdem, İnceleme, Metin, Dizin*, Parafiks Yay. No:111, Edirne 2015.

mezheplerde rastlanır.¹⁸ Bunlardan Yezidilere göre insan ruhu ölümden sonra iyilik veya kötülüklerine göre başka insanlara veya hayvanlara geçer. Cehennem kötü ruhların bu dünya hayatında çeşitli hayvan bedenlerinde çektikleri ıstırap demektir; bunlar cezaları bittikten sonra iyi insanlara dönüşerek gökyüzüne yükselirler.¹⁹

Cahiller bu batıl düşünceleri sebebiyle “haşır”i inkâr etmişler, doğru yoldan sapmışlardır:

Bilesin kim gökde yirde her ne var
Şöyle eksüksüz kâmusı sende var (27)

İşbu sözden niçe câhil azdı yol
Doğru yolu koldı eğri gitdi ol (28)

Didi ger cennet ve ger şamu i yâr
Sende kâmu dağı yok kıl i'tibâr (29)

Didi kim 'âlem bozulmaz bâkîdür
Kâmu ölenler girü bunda gelür (30)

Şâlih olsa şekl-i insânda gelür
Tâlih olsa şekl-i hayvânda gelür (31)

Haşra inkâr eyledi ol bed-güher
Haşrı bunı şandı ol ebter meger (32)

4.2. Yedi Kat Gök ve İnsan Bedeni

Allah, gökleri yedi kat olarak yaratmıştır. Şair bu gök katlarının ne olduğu bilgisini vermeden bunların insan vücudunda hangi bölümlere karşılık geldiğini yukarıdan aşağıya doğru sıralayarak karşılaştırır: 7. Gök (Zuhâl-Satürn Göğü)=Baş; 6. Gök (Müşteri-Erendiz-Jüpiter Göğü)=Yüz; 5. Gök (Merih-Mars Göğü)=Boyun; 4. ve 3. Gökler (Güneş ve Zühre-Venus Gökleri)=İki el; 2. ve 1. Gökler (Utarit-Merkür ve Ay Gökleri)=İki ayak:

Hâk muṭabbâk yidi gök düzdi laṭîf
Sende yidi 'uzv yaratdı şerîf (43)

Biri baş birisi yüz biri boyun
İki el iki ayak iy zü-fünûn (44)

¹⁸ Ali İhsan Yitik, “Tenâsüh Maddesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, s. 441.

¹⁹ Mehmet Bulğen; Adnan Bülent Baloğlu, “Tenâsüh Maddesi” (İslam Düşünce Tarihinde), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011, s. 443-444.

4.3. On İki Burç ve İnsan Bedeni

Hamel (Koç), Sevr (Boğa), Cevza (İkizler), Seretân (Yengeç), Esed (Aslan), Sünbüle (Başak), Mîzân (Terazi), Akrep (Akrep), Kavs (Yay), Cedy (Oğlak), Delv (Kovav), Hût (Balık) burçları, adları belirtilmeden insan bedeniyle ilişkilendirilir. Bu ilişki bir benzetmeye dayalıdır. Yıldızlar-gezegenler karanlık gecede gökyüzündeki deliklere benzetilmiş bundan mülhem insan bedenindeki deliklerle ilişkilendirilmiştir. Bu delikler şunlardır: İki kulak, iki göz, iki burun, bir ağız, iki meme, bir göbek, iki boşaltım deliği:

Gökde düzdi on iki burc ol Qadîm
Sende on iki delük düzdi Muqîm (45)

İki kulak delügidür iki göz
İki burun delügidür bir ağız (46)

İki bici delügidür bir göbek
İki şu yolu delügi tütma şek (47)

Devam eden dizelerde kulakların hoş sözler veya Kur'an ayetlerini işitmesi; gözlerin âlemlere güzel nazarla bakması; meme deliklerinden sütün gelmesiyle onu içen bebeklerin beslenmesi; ana rahmindeyken göbek deliğinden gelen kanla bebeğin beslenmesi; iki boşaltım yoluyla bedenin rahatlaması; ağzın yediği nimetlerden zevk alması anlatılır ve bunun için Allah'a şükretmek gerektiği vurgulanır:

Bu kulak işidse âvâz-ı laţîf
Yâhu Qur'ân zevk ider cân-ı şerîf (49)

Göz çü itse hoş teferrüc 'âlemi
Zevk ider andan bu cân-ı âdemî (50)

Hem bici delüklerinden süd iner
Pâre-i rûh kim şabîdür hoş emer (51)

Hem şabîye kan göbekden vaşl olur
Raḥm içinde zevk idüp râhat olur (53)

Ol sebîleynüñ şafâsı âşikâr
'Âkıla hâcet degül dimek i yâr (54)

Ger ağız ni'met yise cân zevk ider
Şükr-i Hakk-ıla lisân bes şevk ider (55)

4.4. Arş, Kürsi, Levh, Kalem ve İnsan

Allah'ın kudret ve azametinin tecelli ettiği dokuzuncu kat gök olan arş, kürsi (levh-i mahfuzun bulunduğu yer), levh (Allah tarafından takdir edilen şeylerin yazılı bulunduğu manevi levha) ve kalem (Allah'ın takdir ettiği şeyleri levhe yazan

yazı aleti); fikretmek (düşünebilme yeteneği), himmet (yardım, lütuf), kalp ve kalbin taşıdığı özelliklerle ilişkilendirilir, bunların açıklaması yapılır:

“Müminin kalbi arş-ı Rahman’dır”²⁰ hadisinden hareketle mü’min kişinin kalbi arş-ı âlâya benzetilir. İnsan-ı kâmil olanların kalbi ise arştan daha büyüktür; çünkü sürekli olarak Allah onun kalbine nazar eder. Arşı gözleyen melekler dahi insanın kalbiyle kıyaslanamaz. Muhyiddin İbn-i Arabî Hz.’leri Fusûsu’l-Hikem adlı eserinde Bayezid-i Bistâmî Hz.’lerinden şu sözü nakleder: “Arş-ı âlâ, yüz bin katı ve hatta kapladığı yerin yüz bin katı büyüklüğünde bile olsa mana bakımından genişlikte insan-ı kâmil olanın kalbine denk olamaz. Çünkü Allah, yerlere ve göklere değil, ancak mü’min kulunun gönlüne sığacağını buyurmuştur.”²¹

Kürsi, levh ve kalem, bütün gökler ve yerler ârifin gönlü yanında arşın kubbesinde asılı olan bir kandil gibi küçük kalır. Bütün gökler bu azametinin karşısında çok daha küçük kalır. Gönül öylesine yüce bir mekândır ki onun hastalıkları, rahatsızlıkları tamir edilmek zorundadır. Bunu yapabilen kişi gerçek hazineyi bulmuş demektir ve onun canı böylelikle temizlenir, arınır. Bir gönlü yıkan kişinin, Ka’be’yi yüz bin defa yalın ayak tavaf etse bile bu ibadeti Allah tarafından kabul edilmeyecektir. Gönül yaratan ve ona nazar eden Allah’ın kendisi; Ka’be’yi yapan ise İbrahim (A.S.)’dir. Dolayısıyla gönül yapmak hacc-ı ekberdir. Gönül levh gibidir. İnsan neyi düşünse bu düşünceleri gönlüne nakış nakış işlenir. Dil ise bu nakışları çeşitli anlamlar şeklinde telaffuz eder. Kısacası gönül levhe, fikir kaleme, dil ise kâtibe benzer. İnsan-ı kâmillerin himmeti ise kürsiden daha büyüktür. Bütün gayretleriyle gönül yapmaya çalışan arif kişilerin bu çabaları-himmetleri dağları yerinden oynatır:

Gökde ‘arş ü kürsî vü levh ü kalem
Sende fikr ü dahî himmet kalb ü hem (61)

Seyyidü’l-kevneyn ü hâtime’r-rüsül
Kalb-i mü’min ‘arş-ı Raḥmân didi ol (62)

‘Ārifüñ göñlini bil ‘arşdan ‘azîm
Dâyim ider nazar aña ol Raḥîm (63)

Şeyḥ-i A‘zam ki oldur şâhib-Fuşuş
Ol Velâyet Ḥatmi’ne buldı ḥuşuş (65)

Bāyezîd’den naql kılmış bir ḥaber
Ol Fuşuş’ında bu sözi iy mu‘teber (66)

²⁰ “Bu söz hadis değil, sufilere aittir.” Muhittin Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis, Tasavvuf Kaynaklarındaki Tartışmalı Rivayetler*, Yediveren Yay., Konya 2001, s. 335

²¹ Bu söz için bkz.: Konuk, Ahmet Avni, *Muhyiddin İbnü’l-Arabî, Fusûsu’l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, C.2, İshâk Fassı, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yay., No: 50, İstanbul 2005, s. 114

Dimiş ol kâmil ki 'arşca yüz biñ
Dağı 'arş kapladuğınca yüz biñ (67)

'Ārifüñ göñli bucağında i cān
Olsa-y-ıdı turmayaydı bī-gümān (68)

Bil ki kürsī vü dağı levḥ [ü] kalem
Gökler ü yirler kâmusı iy muḥterem (69)

Ḳubbe-i 'Arş'da çü bir kandîl durur
Var kıyās it bu gökler nice olur (70)

Çün göñül bu vech-ile ola 'azîz
İt 'imāret kim ola cānuñ temîz (77)

Ger yıķık göñli 'imāret kılasın
Gizlü genci Őeksüz anda bulasın (78)

Ka'be'yi itseñ ṭavāf biñ kez yayayık
Bir göñül yıķsañ kabül itmeye Ḥaḳ (79)

Göñli yapıdı vü nazār kıldı Celîl
Ka'be'yi bildüñ ki anı yapıdı Ḥalîl (80)

Ḥacc-ı ekberdür göñül itmek ṭavāf
Gel bu Ka'be'yi ṭavāf it sen i şāf (81)

Ḳıl tefekkür levḥ durur göñül i yār
Yazılır fikr itdügüñ anda aşikār (82)

Bes göñül levḥ oldı fikr oldı kalem
Dil çü kâtib oldı bil iy muḥterem (84)

Himmetüñ kürsiden evsa'dur i yār
Himmet atına gel aḫî ol süvār (85)

Ol Resûl didi ki *himemü'r-ricāl*
Şekk getürmegil ki *kal'ider cibāl*²² (86)

4.5. Göklerde Yer Alan Diğer Unsurlar ve İnsan

Göklerde cennet ve cennette huriler vardır. İnsanın mutlulukları, sevinçleri, onun cennette bulunan bu hâlleri dünyada iken tatması demektir. Bunun zıddı olan gam çekmek ise insanın cehennem azabı çekmesine benzer. Göklerde cennet var ise insanda da gönül vardır ve gönül cennetten çok daha güzel ve iyidir. Çünkü insanda bulunan Őehvet duygusunun kaynağı ve yeri cennettir. Marifetin (Allah'ı

²² "Allah adamlarının himmetleri dağları yerinden oynatır" anlamındaki "Himemü'r-ricāl kal'ider cibāl" sözü hadis değil bir Arap atasözüdür. Ethem Cebecioğlu, Himmet Maddesi, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yay., İstanbul 2005, s. 121

bilmek) mekânı ise mümin insanın kalbidir. Cennet hazinelerinin koruyucusu Rıdvân adlı melek iken mümin kulun kalbinin koruyucusu ve gözetleyicisi Allah'ın kendisidir:

Gökde cennet var dağı hoş hürîler
Sende şâzîlık dağı hoş ma'nîler (89)
Çuşşadur tamu mişâli bil i yâr
Göz açup bu sırra kılğıl i'tibâr (91)
Yâhu gökde cennet ü sende gönül
Bil ki cennetden dağı yigrekdür ol (92)
Zîre cennetdür mahalli şehvetüñ
Kalb-i mü'min hüd yiri ma'rifetüñ (93)
Cennetüñ hâzini bil Rıdvân durur
Kalb-i mü'min hâzini Raḥmân durur (94)

4.6. İnsan Bedeni ve İyi-Kötü Kavramları

İnsanın bedeni bir şehire benzer. İnsanın gönül ve fikir dünyasında yaşattığı iyilik ve kötülüğe ait her türlü duygu ve düşünce iki askere benzetilir. Bu askerler sürekli birbirleriyle savaş hâlidir. İyi düşüncelerin askeri seçkin bir akıldan güç alır; kötü düşüncelerin dayanağı ise lânetlenmiş nefstir (nefs-i emmâre). Akıl sürekli Allah'a kulluk etmeyi isterken nefs daima zevk peşindedir. İnsan insan iç dünyasında sürekli bu iki zıt gücün çatışması içinde yaşar. İnsan bazen aklının sesini dinler ve nefesine galip gelerek huzur içinde olur, bazen de nefesine uyarak iflas eden bir tüccar hâline gelir.

İyi düşünceler bir meleğe benzer, kötüler ise şeytana. İnsan çalışıp çabalayarak varlığında taşıdığı bütün kötülükleri yok etmelidir. Ancak bu şekilde varlığında meleklerin özelliklerini bulacaktır.

İnsan bedeni kendi içinde aralarında bir engel bulunmayan yekpâre bir göğe benzer. Melekler ise bu mekânda rahatça seyahat eder. Eğer insan bu beden şehri şeytana teslim ederse sonu cehennem ateşinde yanmak olacaktır. Allah, bedeni canı taşıyın diye yaratmıştır. Böylece insan kendisine verilen canlı bir bedenle Allah'a kulluk edecektir ve asıl görevi budur. İnsan eğer bu beden şehri düşmana teslim ederse kendine yazık etmiş olacaktır. Bunu ise kimse umursamayacaktır. Ateşe atılan kişi ise “keşke toprak olsaydım” diyerek ümitsizlik içinde kıvrınacaktır:

Kıl nazar kim bu tenüñ bir şehrdür
İki leşker içi anuñ toludur (101)
Dâyimâ cenk ider ol iki çerî
Diñle işbu ma'nîyi iy yol eri (102)
Birisi eyü fikirlerdür yakîn

- Birisi yavuz fikirler key şaşkın (103)
Bil eyü fikrüh begi ‘aql-ı güzîn
Ol yavuz fikrüh begi nefsi la‘în (104)
‘Aql fikr eyler Hâk’a kulluk ide
Nefs fikr eyler ki dâyim zevk ide (105)
Geh yiñer ‘akluñ çerisi şır anı
Dâyimâ kulluk kırup olur ganî (107)
Geh bu nefsiñ leşkeri gâlib olur
Ol şekâvet idüben müflis kalur (108)
Bes eyü fikir melâ’ikdür i cân
Yavuz fikir hem-çü şeytân iy cüvân (109)
Sa‘y id ol yavuz fikirler öleler
Tâ ki ol mülkde melekler olalar (110)
Bu tenüh senüh ola çün âsümân
Bî-felek anda melek ola revân (111)
Hayf ola kim işbu şehri sen i yâr
Viresin şeytâna yağa anda nâr (112)
Hâk-Te‘âlâ yaptı anı cân-içün
Kulluk ide dâyimâ ol hân-içün (113)
Ger sen ol şehri virürseñ düşmene
Sen saña zulm eyledüh bil kime ne (114)
Diyesin *yâ leytenî küntü türâb*²³
Cigerüh kan ola vü bağruñ kebâb (117)

4.7. İnsan Bedeni ve Duyular

İnsan bedeni bir köşke, can ise bu köşkte yaşayan bir sultana benzer. Bu köşkün her biri başka bir bağa açılan beş kapısı vardır. Bu bağların hiç biri diğerine benzemez ve yine birbirine benzemeyen türlü yemişlerle doludur. Can, köşkün içinde bu beş kapıdan bağları seyrederek, o yemişlerden faydalanır. Bunlar duyu organlarıdır. Duyu organları insan bedeninin dış dünyaya açılan kapılarıdır. Onlar aracılığıyla dış dünyadan gelen etkileri algılar ve bu etkiler doğrultusunda tepkiler verir. Bir başka deyişle duyu organları insan bedeninin canlılığını hissettiren, hatırlatan görevleri ifa ederler. Metinde her bir duyu birer bağa benzetilmiştir. Bu bağların birisi *işitmek bağı*dır. İnsan, Allah’ın zikrini duyduğu zaman bütün gamı kederi yok olur. Diğer *görmek bağı*dır. İnsan dostlarını gördüğü zaman safa içinde

²³ Kur’an-ı Kerim, Nebe Suresi, 40. ayet. “Ah n’olaydı, ben bir toprak olaydım” mealinde.

olur. Diğeri *koklamak bağıdır*. İnsan dostlarının kokusunu duymakla kendinden geçer. Diğeri *tatmak bağıdır*. İnsan aşk şarabını tadıp ondan içtiğinde kendi varlığından geçecektir. Bağların bir diğeri ise *dokunmak bağıdır*. İnsan -mecazen- dostun yolunu tuttuğunda safa içinde olacaktır. İnsan bu duyuları sayesinde beden köşkünde rahatlık içinde yaşayan bir varlıktır. Ne zaman ki bu duyular insanda yok olur, o zaman insan da canlılık özelliklerini kaybeder:

İtibār it kim bu ten bir köşk-durur
Sultān olup cān içinde oturur (122)

Biş kapusu vardır ol köşkün laţif
Her biri bir bāğa açılmış şerif (123)

Birbirine beñzemez ol bāğlar
Her birinde dürlü yemişler biter (124)

Biri ol bāğun işitmek bāğıdur
Zikr işitseñ ğuşşafı hep tağıdur (128)

Biri görmek bāğıdur iy bü'l-vefā
Dostı görmekdür saña dīn ü şafā (129)

Biri koçmakdur işit sen iy ulu
Dost koçusu 'āşıkı kıldı delü (130)

Birisi dağı anuñ dadmak durur
'İşk şarābın her ki datdı mest olur (131)

Biri tutmak bāğıdur key añlağıl
Dost yolın dut hōş şafālar eylegil (132)

4.8. Bedenin ve Ruhun Özellikleri

İnsan bedeni bir ağaç budağına, can kuşu bu budağa konan bir kuşa benzer. Nasıl ki kuş bir ağacın dalına konar, o dal kuşu taşır ve kuş orada bulunan yemişlerle beslenirse insan ruhu da beden içinde konaklar, bedenin duyuları sayesinde türlü hazlar içinde yaşar:

Bil bu 'ālem bir budağdur aç gözi
Ol kıdem bāğından añla bu sözi (136)

Bu budağa çünkü cān kuşı gele
İşbunuñ gibi şafālarda ola (137)

4.9. Ay, Güneş ve Yıldızlar ve İnsan

Güneş, ay ve yıldızlar gökyüzünü nasıl aydınlatır ise insanın gönlündeki iman nuru da insanın tüm varlığını aydınlatır. Bu nur güneşin ışığından daha faziletlidir. Yine insanın dilinde zikrettiği şehadetin nuru, ayın ışığından daha

güzeldir. İbadetlerden gelen nur insanın bedenini aydınlatır. Oruç, abdest, salavat, Allah yolunda cihat, hac, zikir, zekat gibi ibadetlerin nuru yıldızların ışığından daha aydınlıktır. Kıyamet koptuğu zaman, güneş ve yıldızlar dürüldüğünde her şeyin nuru sönecek, o günde müminlerin nuru sırat köprüsünü aydınlatarak etrafa nur saçacaktır:

Gökde vardur ay-ıla güneş i yâr
Dağı yıldızlar kâmusı şu'le-dâr (145)
Sende îmân nûrı uş gön'lüñdedür
Bil güneş nûrından ol efdaldür (146)
Bağ dilüñde gör şahâdet nûrıdur
Bil kamer nûrından ol yigrek-durur (147)
Bu kalan a'zâda tã'at nûrıdur
Gice gündüz tûrmadın ol berķ urur (148)
Ol oruc nûrı hem âb-dest hem şalavât
Hem ğazâ vü hacc ü hem zıkr ü zekevât (149)
Yıgdür ılduzlar nûrından işbu nûr
Şol zamân ki İsrâfîl anda çala şûr (150)
Ol kıyâmetde kamu bî-nûr i cân
Ger güneş ger ay u ger yıldız 'ayân (151)
Lîk mü'minler nûrı ol gün berķ ura
Ol sırâtuñ zulmetini hep süre (153)

4.10. Yedi Gezegen ve İnsan

Yedi kat gökyüzünün isimlerini de belirleyen gezegenlerin (Kamer-Ay, Utarid-Merkür, Zühre-Venüs, Şems-Güneş, Merih-Mars, Müşteri-Jüpiter, Zuhâl-Satürn), insandaki bazı özelliklere benzediği söylenir. Göklerde yedi gezegen vardır. Bunların kendileri gizlidir fakat birbirlerinden farklı etkileri vardır. Şu yedi özellik de insana gözle görülemeyen ancak hissedilen duyular sağlar: İştme, görme, koklama, dokunma, tat alma, hafıza, düşünme gücü:

Vâr yidi seyyâre göklerde i cân
Sende vardur yidi hâsse iy cüvân (155)
Sâmi'a vü nâzıra vü şâmmiye
Lâmise hâfız müfekkire zâ'ika (156)

4.11. Şeref, Hubût Noktaları ve İnsan Zodyakta (burçlar kuşağı) kişinin yıldızının bulunduğu en yüksek nokta *şeref noktası*dır (burc-ı şeref). Bu noktada yıldızın tesirleri en yüksek düzeydedir. Yıldız bu noktada iken insana en üst

seviyede olumlu tesirler bırakır. Yıldızın bulunduğu en düşük nokta ise -burc-ı şerefın tam zıddı-, yıldızın etkisinin en düşük olduğu nokta *hubût noktası*dır. Bu noktada ise yıldız insana en olumsuz yönde tesir eder. Buna yıldızın düşüklüğü de denir.

İnsandaki sağlam bir mizaç ve kararlılık yıldızların şeref noktasında bulunmaya; bunun zıddı olan gevşeklik ve tembellik ise yıldızların hubût noktasında bulunmaya benzer:

Gökde iki 'ukde var-durur i yār
Kendüler gizlü eşerleri āşikār (157)

Sende dahı iki nesne gizlödür
Liki fi'li anlaruñ āşikāredür (158)

Birisi olmağ mizācuñ tendürüst
Biri de olmağ mizācuñ kıatı süst (159)

4.12. Vakitler ve İnsan Hayatı

İnsanın annesinden doğması, güneşin doğuşuna; kuşluk vaktine kadar geçen süre, sabıllık dönemine; öğle vaktine kadar geçen süre, yigitlik dönemine; ikinci vaktine kadar geçen süre, saçların ağarmaya başladığı yetişkinlik dönemine; akşam vaktine kadar geçen süre, ihtiyarlık dönemine; güneşin batması ise ölüme benzer. sonuç olarak insanın bu dünyadaki ömrü göreceli olarak bir gün kadar kısadır. Bu kadar kısa olan ömrü ahiretin varlığından habersizmiş gibi geçirmemek lazımdır:

Anadan toğmağ güneş toğmağ gibi
Kuşluğa degin hem olduñ sen şabı (165)

Öyleye degin yigitlik gibi i yār
Tā ikinci kırğıl ahvāli āşikār (166)

Ahşama deñlü hemān pırlık gibi
Gün tolunduğı dahı ölmek gibi (167)

İşbu bir gün 'ömr-ile iy bî-başar
Nişe gāfil olup olduñ bî-ħaber (168)

4.13. Diğer Tabiat Unsurları ve İnsan

İnsanın içinde yaşadığı keder ve kaygılar, buluta; gözlerinden akan yaşlar, inci tanesi gibi akan yağmura; insanın gülmesi, şimşeğe; insanın aldığı nefes, rüzgâra; bağırarak, gök gürültüsüne; vücuttaki damarlar, ırmağa; insanın sağ tarafı, güney yönüne; sol tarafı, kuzey yönüne; cömertlik, cennet safasına; cimrilik ise kısır, kuru, kara bir buluta benzer:

Ğuşşa bir buluda beñzer kim irer
Göz yaşı yağmura beñzer kim dürer (182)
Güldüğün şimşek gibi durur i cān
Hem nefes yil gibidür içden ‘ayān (183)
Ra‘de beñzer katı çağırsañ i yār
Aç bu ‘ibret kulağın kıl i‘tibār (184)
Hem tamarlar ırmağa beñzedi uş
Bağ bu ‘ibret göz-ile şükr eyle hōş (185)
Hem yemīnūñ bil cenūba beñzedi
Hem şimālūñ bil şimāle beñzedi (186)
Ma‘nide cömerdlüğüñ bil iy ata
Beñzemez mi ol şafā-yı cennete (187)
Beñzeyen kuru buluda buhl-i bed
Kara vü yābisdür iy şāhib-ıred (188)

4.14. Diğer Benzerlikler

İnsan vücudundaki kemikler dağlara benzer. Nasıl ki dağlar dünyanın direkleri-birer kazık²⁴ ise kemikler de insan vücudunu öylece ayakta tutar. Suyun ırmaklar hâlinde akıp gitmesi gibi kan da damarların içinde akıp durur. Vücuttaki etlerimiz toprağa benzer; katı bir gönül ise taşa. vücuttaki kıllar ota; akıl ağaca (beden bu ağacın meyveleriyle beslenir); insanın ön tarafı doğu yönüne; arka tarafı batı yönüne; uyku ölüme; uyanıklık hayata (diriliğe); gece mezara; gündüz mezardan kalkmaya (yeniden dirilişe); öfkelenmek ateşe; sabretmek sırttan geçmeye; ağız (tükrük) yarı tatlı suya; sümük acı suya; göz yaşı ise deniz suyuna benzer.

İnsan ibadetleriyle peygamberlere; Allah’ı tesbih (zikir) ile evliyaya benzer. İnkâr kapalı-bağlı kapıya; ikrar (tasdik) ise açık kapıya benzer. Küfür karanlık geceye; iman nuru gündüze benzer. Allah’ı tasdik etmek insan için baharda yaşamak gibidir. O mevsimde Allah’ın bütün nimetleri bulunur.

Yiğitlik-gençlik dönemi yaz mevsimine benzer; yetişkinlik sonbahar mevsimine; ihtiyarlık ise aşk ateşinin yanmadığı kış mevsimine benzer.

Bağ kemük anda tağa beñzer i yār
Hem elük ma‘den gibidür āşikār (213)
Bu tamar ırmağ gibidür uş ‘ayān
Kan içinde dāyimā olmuş revān (214)

²⁴ Kur’an-ı Kerim, Nebe Suresi, 7. Ayet meali.

- Et çü toprağ u dağı katı göñül
Taşa beñzer bil ki ayruksı degül (215)
- Qıllar ol etde nebāta beñzer uş
Ol ki ‘arīfdür bu sözi bildi hōş (216)
- ‘Aqluñ ağacı açılmış uş senüñ
Dürlü yimişler yir andan bil canuñ (217)
- Maşrıka beñzer yüzüñ bilgil i cān
Mağribe beñzer hem arkañ iy cüvān (218)
- Uyqu beñzer ölüme fi’l-kā’ināt
Hem uyanuqluğa beñzer ol hayāt (219)
- Gice beñzer sinleye kılğıl nazar
Gündüz olsa sinleden şan kim kıpar (220)
- Qakımağ od gibidür sende yāre
Şabr itmeklik şırāt anda göre (221)
- Beñzer ağzuñ yarı tatlu şuya bil
Hem muhāt acı şuya gör iy halīl (223)
- Göz yaşı beñzer deñiz şuyına i cān
‘Aşiler gözinden oldı hoş revān (224)
- Bağ ‘ibādet enbiyāya beñzedi
Tesbiḥ itmek evliyāya beñzedi (230)
- Küfre bağsañ karañu gice gibi
Bağ bu imān nūr[ı] uş gündüz gibi (231)
- Bağlu kapu gibidür inkāra bağ
Uş açuğ kapu gibi ikrāra bağ (232)
- Bu zīyā-şüretde çün oldı bahār
Qanda bağsañ görünür nağş-ı nigār (233)
- Ol yigitlik yaya beñzer kıl nazar
Qırğıl olmağ güze beñzer iy piser (234)
- Qatı kışa beñzedi ol kıcalıq
‘Işğ odinsuz bil şafāsi yoğ bayıq (235)

4.15. İnsan Vücutunun Özellikleri

Allah, başta dört kemik, ağızda otuz iki inci gibi diş, elde otuz beş kemik; kolda iki, pazuda bir, omuzda sekiz; yanda on dokuz kaburga kemiği; belde on sekiz omur; kuyruk sokumunda üç; ayakta otuz beş; incikte iki; uylukta üç kemik; bütün bedende yedi organ, üç yüz altmış kas, üç yüz altmış damar, yüz yirmi dört bin kıl yaratmıştır. Bunların hepsine tek bir can vermiştir:

Başda dört süñük kodi bil iy hümām
Hem ağızda otuz iki dürr tamām (253)
Elde otuz biş yaratdı ol Kadīm
İki kolda bāzūda bir ol Raḥīm (254)
Hem omuzda bil sekiz düzdi Muḫīm
Yanda on tokuz eyegü iy nedīm (255)
Bilde on sekiz oñurğa kıl nazār
Üç de ucada kodi iy mu'teber (256)
Bil otuz biş düzdi ayakda o Şāh
İki de incikde eyledi İlāh (257)
Üç daḥı uylukda itdi ol Laṭīf
Fikr it kim Ḥaḫ seni itdi şerīf (258)
Sende yidi 'uzv itdi ol Aḫad
Üç yüz altmış mafşal itdi ol Şamed (259)
Daḥı üç yüz altmış itdi ol şamar
Kıl nazār kim yüzüñi kıldı kamer (260)
Yüz yigirmi dört bin ol kıl itdi baḫ
Kamusına añla bir cān kodi Ḥaḫ (261)

4.16. Vücuttaki Organların Görevleri

Alın secde etmek; kulak hikmetli sözler dinlemek; göz ibret almak; dil şahadet getirmek; gönül (kalp) iman etmek; el -cömertlik ederek- dağıtmak; ayak hizmet ederek Hakk'a yürümek için yaratılmıştır:

Uş alın yaratdı secde kılasın
Hem kulaḫ düzdi ki hikmet bilesin
Göz yaratdı baḫ ki 'ibret alasin
Dil yaratdı tā şahādet kılasın
Uş gönül yaratdı ki imān berk ola
El yaratdı kim şahāvetler kıla
Hem ayak yaratdı kim hizmet ide
Gice gündüz durmadın Ḥaḫḫ'a gide

5. SONUÇ

Klasik Türk edebiyatı şairlerinin daha çok insan üzerindeki etkileriyle ele aldıkları astronomik nesne ve olaylar, tasavvuf edebiyatı söz konusu olunca hikmet boyutuyla değerlendirilmiştir. Mutasavvıf bir şairin hikmet bilgisini ortaya koymaya çalıştığı tasavvufi eserlerde usul olarak çoğunlukla yaratılış mucizesinin izahı; insanoğlunun yer, gök, bütün varlık âlemi karşısındaki durumu ve konumu

ortaya konulmaya çalışılır; yaratılış amacı vurgulanır. Yöntem olarak ise bu bilgiler derin bir Kur'an ve hadis bilgisi temeline dayandırılır. Eserlerde çoğunlukla sade, anlaşılır ve sohbet havasında didaktik bir dil kullanılır.

Binlerce yıldan beri felsefenin ve İslam düşünürlerinin bu konuda ileri sürdükleri fikirler, insanı ve evreni anlamaya yönelik bir amaçla bugün de geçerliliğini korumakta ve bu yönde eserler verilmektedir. Bu konulardaki düşünceler bir çok âlim arasında farklı içerik ve sayılarla değerlendirilse bile evren hakkındaki çalışmalar bu düşüncelere ışık tutmaya devam edecektir. Söz konusu olan bilimsel düşünce olunca edebiyat ürünleri bir araç olarak kalmış, ilgili eserlerde ele alınan konuların hikmet ve düşünce boyutu her zaman için edebî kaygının önüne geçmiştir.

KAYNAKÇA

- Akgün, Tuncay, “Gazali’ye Göre Yaratma”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, Ocak-Haziran 2011, C. 14, Sayı 38, s. 17-40.
- Ârif (yazma), Nüsha-i Âlem ve Şerhü'l-Âdem, Milli Kütüphane, nu.:3529.
- Ârif (yazma), Nüsha-i Âlem ve Şerhü'l-Âdem, Süleymaniye Kütüphanesi İbrahim Efendi Koleksiyonu, nu.: 355/2.
- Ârif (yazma), Nüsha-i Âlem ve Şerhü'l-Âdem, Yapı Kredi Sermet Çifter Kütüphanesi, nu.: 167/2.
- Ateş, Süleyman, “Hazarât-ı Hams Maddesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998.
- Azamat, Nihat, “Melekût Maddesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara 2004.
- Bilgin, Mustafa, “Ebû Amr Ed-Dımaşkî Maddesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 10, İstanbul 1994
- Bolay, Süleyman Hayri, “Âlem Maddesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989.
- Bulğen, Mehmet; Baloğlu, Adnan Bülent, “Tenâsüh Maddesi” (İslam Düşünce Tarihinde), *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011
- Çağbayır, Yaşar, *Ötüken Türkçe Sözlük*, 2. Baskı, İstanbul 2017
- Demirci, Mehmet, “Hazret Maddesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, İstanbul 1998.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 26. Baskı, Aydın Kitapevi, Ankara 2010.
- Erginli, Zafer, “İbn Arabî’ye Göre Hz. Âdem’de Temel İnsan Nitelikleri”, *Tasavvuf Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı)*, Sayı 21, 2008.
- Günay, Nesrin, *Ârif, Nüsha-i Âlem ve Şerhü'l-Âdem, İnceleme, Metin, Dizin*, Parafiks Yay. No:111, Edirne 2015.

Konuk, Ahmet Avni, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, C. 1, “Âdem Fası”, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yay., No: 37, İstanbul 2005.

Konuk, Ahmet Avni, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, C. 2, İshâk Fası, s. 114, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yay., No: 50, İstanbul 2005.

Kutluer, İlhan, “İnsan Maddesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul 2000.

Meyan, M. Faruk, *Erzurumlu İbrahim Hakkı-Marifetname*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1983.

Sarıkaya, Bekir, *Arif- Mürşidü'l-Ubbad, Nüsha-i Alem ve Şerhü'l-Adem, Mevlid (Giriş-Transkripsiyonlu Metin-Sözlük)*, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul 1992 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Şeker, Esmâ, *15. Yüzyıl Divanlarında Kozmik Unsurlar*, Ordu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Ordu 2015 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Şentürk, Ahmet Atillâ, “Osmanlı Edebiyatında Felekler, Seyyare ve Sâbiteler (Burçlar)”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, No: 90, İstanbul 1994.

Tunç, Semra, *Ârif-Hayattı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Eserlerinin Tenkitli Metni*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Konya 1996 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Uludağ, Süleyman, “Âlem Maddesi (Tasavvuf)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989.

Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili Meâli (Sadeleştirilen Prof. Dr. Lütfullah Cebeci, Sadık Kılıç)*, Akçağ Yay., Ankara 2012.

Yıldırım, Hafsanur, “Divan Şairlerine Göre Burçlar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 8, Sayı 41, Aralık 2015.

Yitik, Ali İhsan, “Tenâsüh Maddesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 40, İstanbul 2011.

